

3

માંગ (Demand)

<ul style="list-style-type: none"> ● પ્રસ્તાવના <p>3.1 અર્થ</p> <p>3.2 વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબળો</p> <ul style="list-style-type: none"> 3.2.1 વસ્તુની કિમત 3.2.2 વસ્તુની કિમત સિવાયનાં પરિબળો (અન્ય પરિબળો) 3.2.2.1 વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી 3.2.2.2 વ્યક્તિની આવક 3.2.2.3 સંબંધિત વસ્તુઓની કિમત <ul style="list-style-type: none"> (I) અવેજી વસ્તુની કિમત (II) પૂરક વસ્તુની કિમત 3.2.2.4 ભવિષ્યની કિમતો અંગેની અટકળો 3.2.2.5 વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ <p>3.3 માંગ વિધેય</p> <p>3.4 માંગનો નિયમ</p> <ul style="list-style-type: none"> 3.4.1 ધારણાઓ 3.4.2 માંગના નિયમની સમજૂતી <ul style="list-style-type: none"> 3.4.2.1 આવક અસર 3.4.2.2 અવેજી અસર <p>3.5 માંગના નિયમના અપવાદો</p> <ul style="list-style-type: none"> 3.5.1 પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ 3.5.2 અત્યંત સર્તી વસ્તુઓ 	<p>3.5.3 હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ (નિઝન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ)</p> <p>3.5.4 ગ્રાહકોની પસંદગી</p> <p>3.6 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચણ</p> <p>3.7 માંગનો વધારો અને ઘટાડો</p> <p>3.8 વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાંગ</p> <p>3.9 માંગની સાપેક્ષતા</p> <p>3.10 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા <ul style="list-style-type: none"> 3.10.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ </p> <p>3.11 માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતાના પ્રકારો <ul style="list-style-type: none"> 3.11.1 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon p = \infty$) 3.11.2 સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon p = 0$) 3.11.3 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon p = 1$) 3.11.4 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon p > 1$) 3.11.5 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon p < 1$) </p> <p>3.12 માંગની આવક સાપેક્ષતા <ul style="list-style-type: none"> 3.12.1 માંગની આવક સાપેક્ષતાનો અર્થ </p> <p>3.13 માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો <ul style="list-style-type: none"> 3.13.1 હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ 3.13.2 નહીં હકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ 3.13.3 શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ </p> <p>3.14 માંગની પ્રતિમૂલ્ય-સાપેક્ષતા</p> <p>3.15 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની પદ્ધતિઓ</p>
---	--

પ્રસ્તાવના (Introduction)

અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલોમાં સૌથી અગત્યના ખ્યાલો માંગ અને પુરવઠો છે. અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં માંગ અને પુરવઠો એવા ખ્યાલો છે કે, જેની સમજૂતી વિના વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ-શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેથી માંગ અને પુરવઠા નામનાં બે બજાર પરિબળોની સમજૂતી જરૂરી બને છે. અહીં આપણે માંગના ખ્યાલ વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

3.1 અર્થ (Meaning)

કોઈ એક ચોક્કસ સમય અને કિમતે ગ્રાહકની વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારીને વસ્તુની માંગ કહે છે.

વસ્તુની માંગ સમય, કિમત, વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી એમ કુલ પાંચ પરિબળોને આધારે સર્જન પામે છે. જેમાં આ પાંચ પરિબળો પૂરકરૂપ હોઈ તે તમામની હાજરી ફરજિયાત છે, એટલે કે વસ્તુની માંગ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે કોઈ એક ચોક્કસ સમયે અને કિમતે ગ્રાહક તે વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છા, શક્તિ (નાણું) અને તૈયારી (નાણાં ખર્ચવાની તૈયારી) ધરાવતો હોય.

3.2 વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબળો (Factors Affecting Demand/Determinants of Demand)

માંગને અસર કરતાં પરિબળો (માંગના નિર્ણાયકો) મુખ્યત્વે બે છે : (1) વસ્તુની કિમત (2) કિમત સિવાયનાં પરિબળો (અન્ય પરિબળો).

3.2.1 વસ્તુની કિમત : વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનારું અને ખૂબ જ અગત્યાનું પરિબળ એ જે-તે વસ્તુની કિમત છે. કારણકે જેમ વસ્તુની કિમત ઘટે, વસ્તુ સત્તી બને છે અને તેથી વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે. જ્યારે વસ્તુની કિમત વધતાં, વસ્તુ મૌંધી બને છે તેથી માંગ સંકોચન પામે છે. આમ, વસ્તુની કિમત અને વસ્તુની માંગ એકબીજા સાથે વસ્તરૂપે સંકળાયેલ છે. જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની કિમત એ વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનાર નિર્ણાયક પરિબળ છે.

3.2.2 વસ્તુની કિમત સિવાયનાં પરિબળો (અન્ય પરિબળો) :

3.2.2.1 વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી વસ્તુની માંગ ઉપર અસર પાડનારું પરિબળ છે. વ્યક્તિનો ગમો-અણાગમો, શોખ, પસંદગી વગેરે વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર લાવી શકે છે. જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની માંગ એ વ્યક્તિની પસંદગી દર્શાવે છે. દા.ત., નાની ઉમરે વાચનનો શોખ હોય તો તે ઉમર બદલતાં વ્યક્તિના વાચનનો પ્રકાર બદલાય છે. જેમકે નાની ઉમરનાં બાળકોને વાર્તાનું વાચન, પુષ્ટ ઉમરે નવલકથા અને મોટી ઉમરે ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન કરવું ગમે છે.

3.2.2.2 વ્યક્તિની આવક : વ્યક્તિની આવક અને વસ્તુની માંગ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. એટલેકે વ્યક્તિની આવક વધતાં, તે વ્યક્તિની વસ્તુ ખરીદવાની શક્તિ વધે છે અને વસ્તુની માંગ પણ વધે છે, જ્યારે વ્યક્તિની આવક ઘટતાં, વ્યક્તિની ખરીદશક્તિમાં થતો ઘટાડો વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. અહીં નિભન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ અપવાદરૂપ વસ્તુઓ બને છે કારણ કે આવી વસ્તુઓની માંગ, વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થવા છાત્રાં ઘટે છે.

3.2.2.3 સંબંધિત વસ્તુઓની કિમત : સામાન્ય રીતે વસ્તુઓને અન્ય વસ્તુઓને સાથે બે પ્રકારના સંબંધો હોય છે : (1) અવેજ્જપણાનો સંબંધ (2) પૂરકપણાનો સંબંધ. આવા પ્રકારની વસ્તુઓને સંબંધિત વસ્તુ અને તેવી વસ્તુઓની કિમતને સંબંધિત વસ્તુઓની કિમત કહેવામાં આવે છે.

(I) અવેજ્જ વસ્તુની કિમત : એક વસ્તુના સ્થાને બીજી વસ્તુ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે વાપરી શકાતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજ્જ વસ્તુ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ તીવ્ર (વધુ) હોય છે. દા.ત., સમાન લાક્ષણિકતા ધરાવતા બે જુદી-જુદી કંપનીના ટી.વી., બાઈક, ફિજ વગેરે. અહીં મૂળ વસ્તુની કિમત ફેરફાર ન પામે અને તેની અવેજ્જ વસ્તુની કિમત ઘટે તો, મૂળ વસ્તુ અને અવેજ્જ વસ્તુ એકસરખી હોવાથી અવેજ્જ વસ્તુ સત્તી બનતાં તેની માંગ વધે છે અને તેથી મૂળ વસ્તુની માંગ ઘટે છે. આવું વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે અવેજ્જ વસ્તુની કિમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

(II) પૂરક વસ્તુની કિમત : પૂરક વસ્તુ એટલે જે-તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા માટે જરૂરી એવી બીજી વસ્તુ. આવી વસ્તુઓ હુમેશાં એકબીજા સાથે જોડાયેલી હોય છે. એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુ વાપરવી આવશ્યક હોય તો તેવી વસ્તુઓ એકબીજાની પૂરક વસ્તુ કહેવાય છે. દા.ત., મોબાઇલ અને સીમાર્ક્યાર, એ.સી. અને વીજણી, ચશમાંની ફેમ અને તેના કાચ વગેરે. અહીં મૂળ વસ્તુની કિમતમાં ફેરફાર ન થાય પણ, પૂરક વસ્તુની કિમત વધે તો, મૂળ વસ્તુ અને પૂરક વસ્તુ બંને એકબીજાથી જોડાયેલ હોવાથી પૂરક વસ્તુ મૌંધી બનતાં તેની માંગ ઘટતા મૂળ વસ્તુની માંગ પણ ઘટે છે. આવું તેનાથી વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે પૂરક વસ્તુની કિમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

3.2.2.4 ભવિષ્યની કિમતો અંગેની અટકળો : વ્યક્તિની ભવિષ્યમાં વસ્તુઓની કિમત વિશેની અટકળો (અનુમાનો) વર્તમાન સમયની, વસ્તુની માંગમાં મોટા ફેરફારો લાવે છે. જો વ્યક્તિની ભવિષ્યમાં વસ્તુની કિમતમાં વધારા અંગેની અટકળ હોય તો તે વર્તમાન સમયમાં વસ્તુની માંગ વધારે છે, જેથી તે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં બચત કરી શકે છે.

3.2.2.5 વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ : વસ્તીનું પ્રમાણ પણ વસ્તુની બજારમાંગને અસર કરનારું એક અગત્યનું પરિબળ છે. દેશની વસ્તી (જનસંખ્યા) જેટલી હોય તેના પ્રમાણમાં જ વસ્તુઓની વપરાશ થતી હોય છે. તેથી કણી શકાય કે વસ્તી વધે તો વસ્તુઓની માંગ પણ વધશે અને વસ્તી ઘટે તો વસ્તુઓની માંગ પણ ઘટશે. વસ્તીના વયજૂથના થતા ફેરફારો પણ વસ્તુની માંગમાં ફેરફારો લાવે છે.

3.3 માંગ વિધેય (Demand Function)

બે કે તેથી વધુ પરિબળો વચ્ચેના કારણ અને અસર વચ્ચેના સંબંધને વિધેય કહેવામાં આવે છે. માંગ વિધેય, વસ્તુ કે સેવાની માંગ અને તેને અસર કરતાં પરિબળોનો કાર્યકારણ સંબંધ રજૂ કરે છે. વ્યક્તિગત રીતે વસ્તુની માંગ તે વસ્તુની ડિમ્પટ, વ્યક્તિની અભિરૂચી અને પસંદગી, વ્યક્તિની આવક, સંબંધિત વસ્તુની ડિમ્પટ, વસ્તીનું પ્રમાણ વગેરે જેવાં પરિબળો ઉપર આધારિત હોય છે. વ્યક્તિની માંગનું ગાણિતીક વિધેય નીચે મુજબ છે :

$$D_x = f(P_x, P_y, P_e, T, Y, U)$$

જ્યાં, D_x = X વસ્તુની માંગ (Demand for X)

f = વિધેય સૂચક સંશો (Functional Notation)

P_x = X વસ્તુની ડિમ્પટ (Price of X)

P_y = Y વસ્તુની ડિમ્પટ (સંબંધિત વસ્તુની ડિમ્પટ) (Prices of Related Goods)

P_e = ભવિષ્યની ડિમ્પટો અંગેની અટકળો (Expectations Regarding Future Prices)

T = ગ્રાહકની અભિરૂચી અને પસંદગી (Consumer's Tastes and Preferences)

Y = ગ્રાહકની આવક (Consumer's Income)

U = અન્ય પરિબળો (Other Factors)

અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણા હેતુઓ માટે વસ્તુની ડિમ્પટ અને તેની માંગ વચ્ચેનો સંબંધ તારવવામાં આવે છે. જેમાં ડિમ્પટ સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબળો જેવા કે સંબંધિત વસ્તુની ડિમ્પટ, અપેક્ષિત ડિમ્પટ, ગ્રાહકની અભિરૂચી અને પસંદગી, વ્યક્તિની આવક અને અન્ય પરિબળોને સ્થિર ધારી લેવામાં આવે છે.

3.4 માંગનો નિયમ (Law of Demand)

વસ્તુની ડિમ્પટ અને વસ્તુની માંગ વચ્ચેના સંબંધની સમજૂતી આપતા નિયમને માંગના નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં વસ્તુની ડિમ્પટમાં થતો ફેરફાર એ કારણ અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એ અસર છે.

આ નિયમ પ્રો. આફ્કેડ માર્શલે રજૂ કર્યો છે. જો અન્ય પરિબળો યથાવત્તુ રહે તો વસ્તુની ડિમ્પટ ઘટતાં વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે જ્યારે વસ્તુની ડિમ્પટ વધતાં વસ્તુની માંગનું સંકોચન થાય છે. આમ, વસ્તુની ડિમ્પટ અને તેની માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે.

3.4.1 ધારણાઓ : વસ્તુની ડિમ્પટ અને તેની માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ દર્શાવતો નિયમ કેટલીક ધારણાઓ પર રચવામાં આવ્યો છે. આ નિયમમાં ડિમ્પટ સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબળોને સ્થિર (યથાવત્તુ) ધારી લેવામાં આવ્યાં છે. આ ધારણાઓ નીચે મુજબ છે :

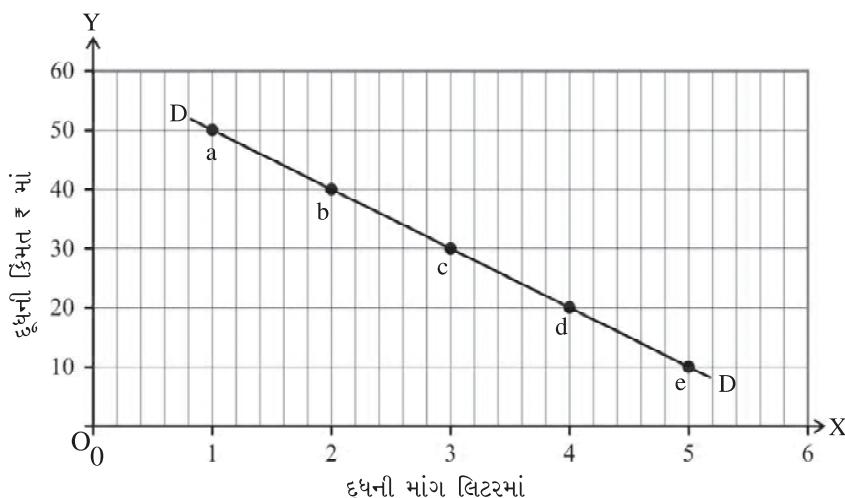
- (1) ગ્રાહકોની અભિરૂચી અને પસંદગી સ્થિર રહે છે.
- (2) ગ્રાહકોની આવક સ્થિર છે.
- (3) અવેજ અને પૂરક વસ્તુની ડિમ્પટો સ્થિર રહે છે.
- (4) ભવિષ્યની ડિમ્પટો અંગેનાં અનુમાનો કરવામાં આવતાં નથી.
- (5) વસ્તીનું પ્રમાણ સ્થિર રહે છે.

3.4.2 માંગના નિયમની સમજૂતી : માંગના નિયમની સમજૂતી, માંગની અનુસૂચિ, આકૃતિ અને વિશ્લેષણ પર આધારિત છે, જે નીચે મુજબ છે :

માંગની અનુસૂચિ : કોઈ એક ગ્રાહક કોઈ એક ચોક્કસ સમયે જુદી-જુદી ડિમ્પટે વસ્તુનાં કેટલાં એકમો ખરીદવાની તૈયારી

કરે છે. તે દર્શાવતી યાદીને માંગની અનુસૂચિ કહેવામાં આવે છે. કાલ્યનિક અનુસૂચિ દ્વારા આ બાબતને સમજ શકાય છે. આવી એક કાલ્યનિક અનુસૂચિ નીચે મુજબ છે :

1 લિટર દૂધની કિમત (₹ માં)	દૂધની માંગ (લિટરમાં)
50	1
40	2
30	3
20	4
10	5

3.1 માંગના નિયમની આકૃતિ

આકૃતિમાં X ધરી પર દૂધની માંગ લિટરમાં અને Y ધરી પર દૂધની લિટરદીઠ કિમત રૂપિયામાં દર્શાવી છે. અનુસૂચિ મુજબ આકૃતિ દોરતાં બિંદુઓ a, b, c, d, e પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રત્યેક બિંદુ જુદી-જુદી કિમતે થતી દૂધની લિટરદીઠ માંગ દર્શાવે છે. આ બિંદુઓને જોડતી રેખા DD એ માંગરેખા છે.

આકૃતિમાં 'a' બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 50 પ્રતિ લિટર કિમતે 1 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. 'b' બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 40 પ્રતિ લિટર કિમતે 2 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. જ્યારે 'e' બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 10 પ્રતિ લિટર કિમતે 5 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. આમ, આકૃતિમાં બિંદુઓ a, b, c, d, e ને જોડતાં 'DD' માંગરેખા પ્રાપ્ત થાય છે. જે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ, ઉપરથી નીચે તરફ ગતિ કરે છે, એટલે કે આકૃતિમાં 'DD' માંગરેખા ઋણાણ ધરાવે છે.

વિશ્લેષણ : વસ્તુની કિમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ નીચે મુજબનાં બે કારણોની મદદથી સમજ શકાય છે :

3.4.2.1 આવક અસર : ગ્રાહકની નાણાકીય આવક સ્થિર રહે અને જો વસ્તુની કિમતમાં ઘટાડો થાય તો ગ્રાહકની ભરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે. જેથી ગ્રાહકની વાસ્તવિક આવક વધે છે. (વસ્તુ કે સેવાના સંદર્ભમાં રજૂ થતી આવકને વાસ્તવિક આવક કહે છે.) દા.ત., ગ્રાહક દૂધની ખરીદી માટે ₹ 50 ખર્યા તૈયાર છે. ત્યારે જો દૂધની પ્રતિ લિટર કિમત ₹ 50 હોય, તો ગ્રાહક માત્ર 1 લિટર દૂધ ખરીદી શકે છે. પરંતુ, જો દૂધની પ્રતિ લિટર કિમત ઘટીને ₹ 10 થાય તો ₹ 50 વડે તે 5 લિટર દૂધની ખરીદી કરી શકે છે. આમ, કિમત ઘટતાં ગ્રાહકની ભરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે જેથી માંગ વધે છે તેને 'આવક અસર' કહે છે. માત્ર સાવ હલકા પ્રકારની વસ્તુની બાબતમાં આવક અસર નકારાત્મક હોય છે. દા.ત., હલકું અનાજ. જેની કિમત ઘટવા છતાં તેની માંગમાં ઘટાડો થાય છે.

3.4.2.2 અવેજી અસર : કોઈ એક મૂળ વસ્તુની કિમતમાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે તેની એવી અવેજી વસ્તુની સરખામણીમાં આ વસ્તુ સસ્તી બને છે. તેથી ગ્રાહક અવેજી વસ્તુની માંગ ઘટાડીને મૂળ વસ્તુની માંગ વધારે છે તેને 'અવેજી અસર' કહે છે. દા.ત., સાદી (ફોર્મલ) પેન્ટ અને જિન્સ પેન્ટ. આ બંને પેન્ટની અવેજી વસ્તુઓ પૈકી જો સાદી પેન્ટની કિમત ઘટે ત્યારે તેની અવેજી જિન્સ પેન્ટની કિમત સ્થિર રહે તો ગ્રાહકોને બંને પેન્ટ વચ્ચેની કિમતની સરખામણી કરતાં સાદી પેન્ટ સસ્તી લાગે છે. જેથી તેઓ સાદી પેન્ટની માંગ વધારીને જિન્સ પેન્ટની માંગ ઘટાડે છે.

3.5 માંગના નિયમના અપવાદો (Exceptions to the Law of Demand)

માંગના નિયમની ધારણાઓ પરિપૂર્ણ થવા છતાં કેટલીક બાબતોમાં અપવાદ જોવા મળે છે. જેમાં માંગના નિયમથી વિરુદ્ધ

દિશાના ફેરફારો નોંધવામાં આવે છે, એટલે કે વસ્તુની કિમત ઘટવા છતાં માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે અથવા વસ્તુની કિમત વધવા છતાં માંગ ઘટવાને બદલે વધે છે. આવા અપવાદો નીચે મુજબ છે :

3.5.1 પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ : સોના-ચાંદીનાં ધરેણાં, મૌઘી કાર, મૌઘો મોબાઇલ વગેરે જેવી ખૂબ મૌઘી અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી વસ્તુઓની બાબતમાં માંગનો નિયમ સાચો પડતો નથી. આ પ્રકારની વસ્તુઓ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. ધનવાન વર્ગના લોકો વસ્તુની કિમત જેમ ઊંચી તેમ તેવી વસ્તુમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય વધારે છે તેવું માનતા હોવાથી વસ્તુની કિમત જેટલી ઊંચી હશે તેટલી તેઓ તે વસ્તુની માંગ ઘટાડવાને બદલે વધારે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ વસ્તુની કિમત ઓછી હોય તો તેમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ઓછું હોવાનું માનીને ધનિકો આવી વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. આ બાબતને માંગના નિયમ વડે સમજાવી શકાતી નથી.

3.5.2 અત્યંત સસ્તી વસ્તુઓ : મીઠું, દીવાસળી, ટાંકણી, સમાચારપત્ર વગેરેની માંગ પાછળ ગ્રાહકની આવકનો ખૂબ નાનો ભાગ ખર્ચથી હોય છે. તેથી આવી વસ્તુની કિમતમાં વધારો-ઘટાડો થવા છતાં ગ્રાહકના વસ્તુ પાછળના કુલ ખર્ચમાં કોઈ વિશેષ ફેરફાર થતો નથી. જેના કારણો આવી વસ્તુઓની માંગ ઉપર ગ્રાહકો મોટી અસરો પાડતા નથી. દા.ત., ટાંકણી કે સ્ટેપલરની પિનના ભાવ ઘટતાં લોકો આ પ્રકારની વસ્તુઓની માંગ વિશેષ પ્રમાણમાં વધારતા નથી અથવા સ્થિર રાખે છે.

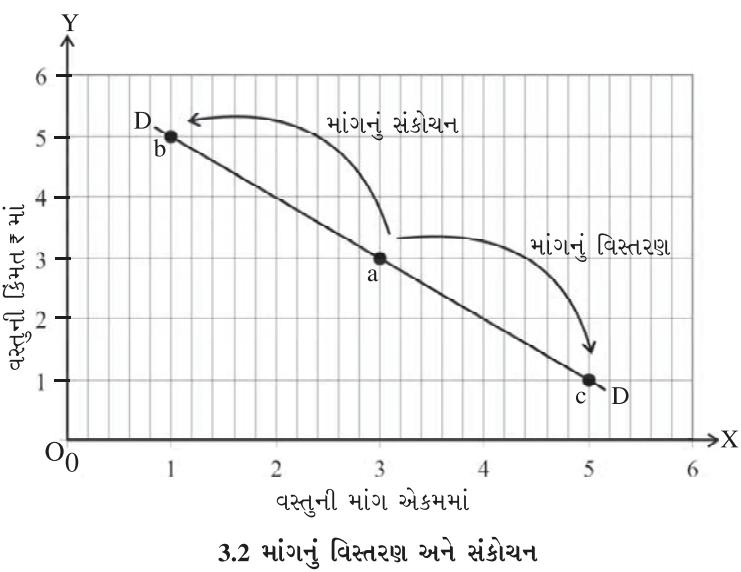
3.5.3 હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ (નિયમ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ) : આ પ્રકારની વસ્તુઓના સંદર્ભ દર્શાવતો જ્યાલ સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ વિકસાયો હોવાથી તેને ગીફન વસ્તુ પણ કહે છે. દા.ત., ઘઉંની સરખામણીમાં જુવાર, શુદ્ધ ધીની સરખામણીમાં વનસ્પતિ ધી વગેરે જેવી ઊતરતી કક્ષાની (નિયમ કક્ષાની) વસ્તુઓને હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓની સરખામણીમાં સસ્તી હોય છે. જેથી ગરીબવર્ગ આવી વસ્તુઓનો વપરાશ વધુ પ્રમાણમાં કરે છે. તેથી હલકા પ્રકારની વસ્તુ જેમકે જુવારની કિમત ઘટતાં, ગરીબવર્ગની વાસ્તવિક આવક વધે છે તેથી આ ગરીબવર્ગ જુવારની સરખામણીમાં ઘઉંની ખરીદી કરવા પ્રેરાય છે. પરિણામે, જુવારની કિમત ઘટી હોવા છતાં જુવારની માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે.

3.5.4 ગ્રાહકોની પસંદગી : ગ્રાહક જ્યારે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની વસ્તુઓ માટે પોતાની ધારણાઓ બાંધી લે છે ત્યારે તેવા ગ્રાહકોનાં વલણોને કારણો તે વસ્તુઓની કિમત વધતી હોવા છતાં માંગ ઘટાડતો નથી અથવા વસ્તુની કિમત ઘટતી હોવા છતાં વસ્તુની માંગ વધારતો નથી. દા.ત., કોઈ એક ચોક્કસ પ્રકારની ટૂથપેસ્ટ, જૂતા વગેરે.

3.6 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન (Expansion and Contraction of Demand)

અન્ય પરિબળો યથાવતુ (સ્થિર) રહે અને વસ્તુની કિમત ઘટતાં, વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય તે માંગનું વિસ્તરણ અને વસ્તુની કિમત વધતાં, વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તે માંગનું સંકોચન કહેવાય છે. આમ, માંગનું વિસ્તરણ-સંકોચન વસ્તુની કિમતના ફેરફારો પર આધારિત હોય છે.

વસ્તુની કિમત રૂમાં	વસ્તુની માંગ એકમોમાં	નોંધ
5	1 ↗	કિમત વધતાં
4	2	માંગનું સંકોચન
3	3 ↗	કિમત ઘટતાં
2	4	માંગનું વિસ્તરણ
1	5 ↙	માંગનું વિસ્તરણ

અન્ય પરિબળો યથાવતું રહેતાં, વસ્તુની કિમતનો ઘટાડો, માંગમાં જે વધારો લાવે છે તેને માંગનું વિસ્તરણ કહે છે. અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ જ્યારે વસ્તુની કિમત રૂ 3 હોય અને જો વસ્તુની કિમત ઘટીને રૂ 3 થાય, તો વુસ્તની માંગ 3 એકમથી વધીને 5 એકમ થાય છે. આકૃતિમાં મૂળ કિમત રૂ 3 એ બિંદુ 'a' દર્શાવે છે જ્યારે કિમત ઘટી રૂ 1 થતાં તે બિંદુ 'c' પર પહોંચે છે, જે બિંદુ 'a' થી 'c' માંગનું વિસ્તરણ દર્શાવે છે.

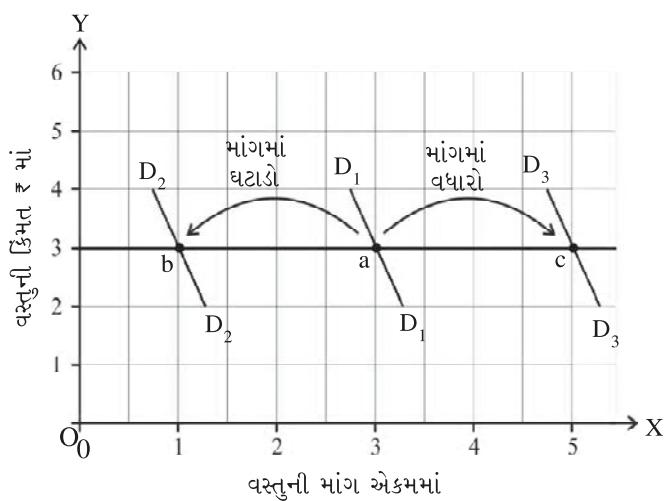
ઉપર્યુક્ત રીતે જો વસ્તુની કિમત રૂ 3 એટલે કે 'a' બિંદુથી વધીને રૂ 5 થાય, તો ગ્રાહકની માંગ 3 એકમથી ઘટીને 1 એકમ થાય છે, જે 'b' બિંદુ છે. અહીં બિંદુ 'a' થી 'b' સુધીનો ફેરફાર માંગનું સંકોચન દર્શાવે છે.

માંગનું સંકોચન અને વિસ્તરણ મૂળભૂત રીતે એક જ માંગરેખા પર જોવા મળે છે. જેમાં માંગનું વિસ્તરણ મૂળ બિંદુથી નીચે ખસતાં મળે છે ત્યારે માંગનું સંકોચન મૂળ બિંદુથી ઉપર તરફ ખસવાથી મળે છે.

3.7 માંગનો વધારો અને ઘટાડો (Increase and Decrease in Demand)

જ્યારે વસ્તુની કિમત યથાવતું (સ્થિર) રહે અને અન્ય પરિબળોના ફેરફારને કારણે વસ્તુની માંગ વધે તો તેને માંગનો વધારો અને વસ્તુની માંગ ઘટે તો તેને માંગનો ઘટાડો કહે છે. આમ, માંગમાં વધારો કે ઘટાડો અન્ય પરિબળોના ફેરફાર પર આધારિત હોય છે.

વસ્તુની કિમત રૂ માં	વસ્તુની માંગ એકમોમાં	નોંધ
3	1 ↗	માંગમાં
3	2	ઘટાડો
3	3	માંગમાં
3	4	માંગમાં
3	5 ↘	વધારો

3.3 માંગનો વધારો અને ઘટાડો

વસ્તુની કિમત યથાવતું રહેતાં, અન્ય પરિબળોના ફેરફારો માંગમાં જે વધારો લાવે છે તેને માંગનો વધારો કહે છે. અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ જ્યારે વસ્તુની કિમત રૂપિયા 3 સ્થિર રહે અને અન્ય પરિબળો પ્રેરિત માંગ વધીને 3 એકમથી 5 એકમ થાય તો તે માંગનો વધારો છે. આકૃતિમાં મૂળ બિંદુ 'a' માંગરેખા D_1 પર છે. પરંતુ, અન્ય પરિબળો આધારિત માંગ વધીને બિંદુ 'C' એટલે કે માંગરેખા D_3 થાય, તો તે માંગરેખાનો જમણી તરફનો સ્થાનફર માંગનો વધારો સૂચ્યવે છે.

ઉપર્યુક્ત રીતે જો વસ્તુની કિમત રૂ 3 સ્થિર રહે અને અન્ય પરિબળો પ્રેરિત માંગ 3 એકમ હોય જે આકૃતિમાં બિંદુ 'a' દ્વારા D_1 પર દર્શાવેલ છે. તે સરથી વસ્તુની માંગ ઘટીને 'b' બિંદુ, માંગરેખા D_2 થાય તો માંગમાં થયેલ ઘટાડો માંગરેખા D_1 થી ડાબી બાજુની નવી માંગરેખા D_2 માંગરેખાનો ડાબી તરફના સ્થાનફર પર જોવા મળે છે જે માંગમાં ઘટાડો સૂચ્યવે છે.

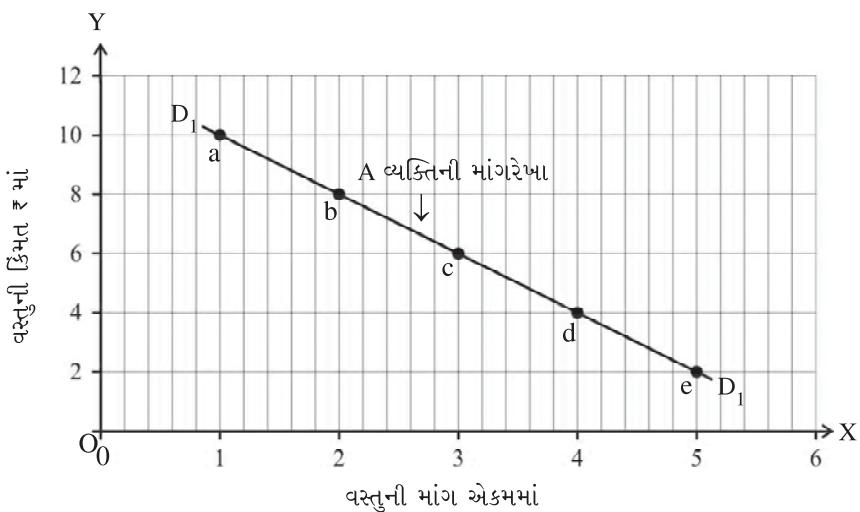
માંગનો વધારો અને ઘટાડો એકથી વધુ માંગરેખા દ્વારા જાણી શકાય છે. માંગમાં વધારો થતાં માંગરેખા મૂળ માંગરેખાથી જમણી તરફ સ્થાન બદલે છે જ્યારે માંગમાં ઘટાડો થતો માંગરેખા મૂળ માંગરેખાથી ડાબી તરફ સ્થાન બદલે છે.

3.8 વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાંગ (Individual Demand and Market Demand)

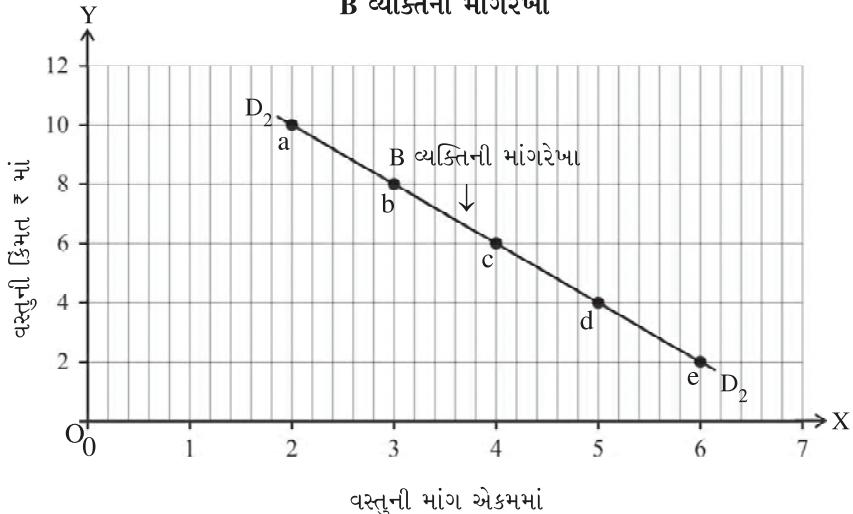
'ચોક્કસ સમય દરમિયાન કોઈ એક વ્યક્તિ (ગ્રાહક) દ્વારા બજારમાં જુદી-જુદી કિમતે થતી વસ્તુની માંગને વ્યક્તિગત માંગ કહે છે' જ્યારે બજારમાં તમામ વ્યક્તિઓ (ગ્રાહકો) દ્વારા જુદી-જુદી કિમતે થતી વસ્તુની માંગના સરવાળાને બજારમાંગ કહે છે.

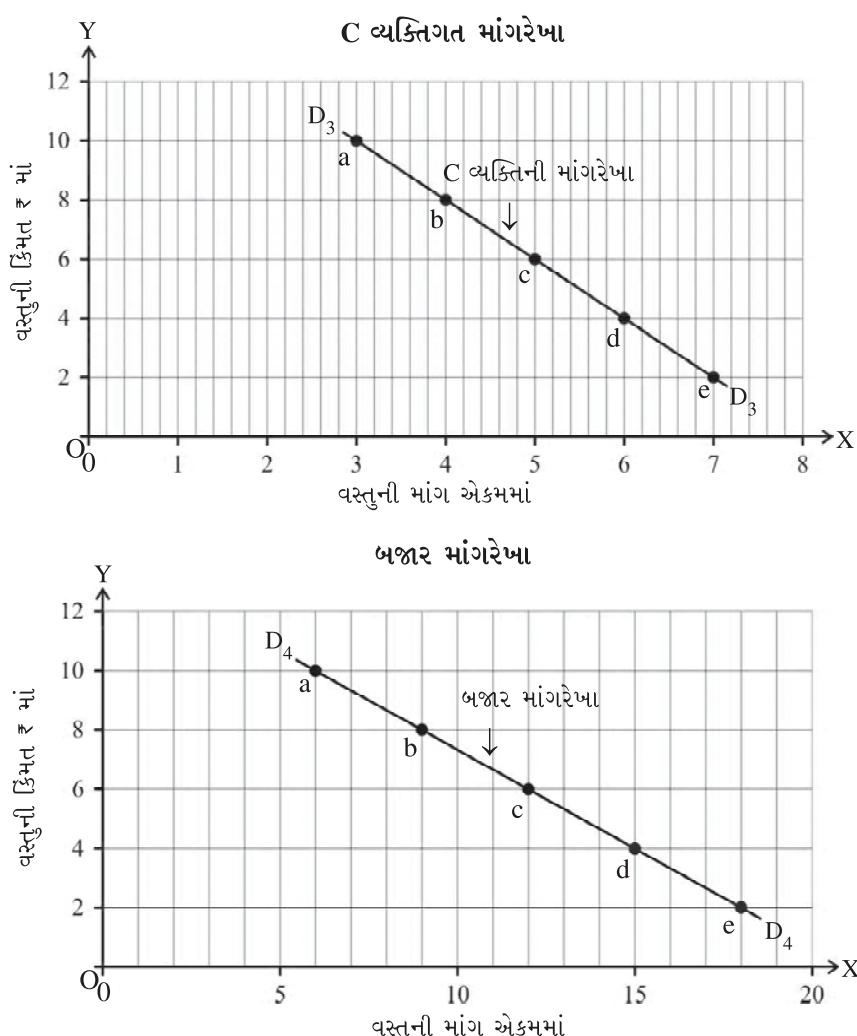
વસ્તુની કિમત ₹ માં	A વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં	B વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં	C વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં	બજારમાંગ (A, B અને Cની માંગનો સરવાળો) એકમોમાં
10	1	2	3	6
8	2	3	4	9
6	3	4	5	12
4	4	5	6	15
2	5	6	7	18

A વ્યક્તિની માંગરેખા

B વ્યક્તિની માંગરેખા

3.4 વ્યક્તિગત માંગરેખા અને બજાર માંગરેખા

ઉપર્યુક્ત અનુસૂચિમાં A, B અને C વ્યક્તિની જુદી-જુદી કિમતે માંગ રજૂ કરવામાં આવી છે. જ્યારે બજારમાંગ એટલે કે A, B, C વ્યક્તિઓની વ્યક્તિગત માંગનો સરવાળો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ અનુસૂચિ પરથી A વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખા, B વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખા અને C વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખાનું નિર્ધારણ જુદી-જુદી આકૃતિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત અનુસૂચિ મુજબ કુલ માંગરેખા એટલે કે બજાર માંગરેખાનું નિર્ધારણ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

આમ, ઉપર્યુક્ત અનુસૂચિ અને આકૃતિઓ પરથી ફલિત થાય છે કે તમામ માંગરેખાઓ જેવી કે A વ્યક્તિની, B વ્યક્તિની, C વ્યક્તિની અને બજાર માંગરેખા ઋણાણ ધરાવે છે. આ તમામ માંગરેખાઓમાં જેન્તે વ્યક્તિએ કરેલ માંગ અનુસાર ટાળમાં ફેરફાર જોવા મળે છે પણ એક બાબત સર્વસામાન્ય રીતે તરી આવે છે કે માંગરેખાને ઋણ ટાળ હોય છે.

3.9 માંગની સાપેક્ષતા (Elasticity of Demand)

માંગ ઉપર અસર કરનારાં પરિબળોમાં ફેરફાર થાવી માંગમાં થતો ફેરફાર માંગની સાપેક્ષતા દર્શાવે છે. માંગ આધારિત પરિબળ છે. સ્વતંત્ર પરિબળ નથી. વ્યક્તિની વસ્તુ અંગેની પસંદગી, આવક, કિમત પર વ્યક્તિની માંગનો આધાર હોય છે અને આ પરિબળો પર તેના આધારના પ્રમાણમાપને તેની સાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે.

3.10 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)

માંગના નિયમ પ્રમાણે અન્ય પરિબળો યથાવતું રહેતાં કિમતમાં ઘટાડો થતાં માંગ વિસ્તરણ છે. કિમતમાં વધારો થતાં માંગ સંકોચન છે. આમ, કિમત અને માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે એવું માંગનો નિયમ સમજાવે છે. પરંતુ, કિમતમાં થતાં ફેરફારો વસ્તુની માંગમાં કેટલા ફેરફાર લાવશે તે અંગેની સમજૂતી માંગનો નિયમ આપતો નથી. તેથી વસ્તુની કિમતમાં થયેલ ફેરફારને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં જે ફેરફાર થાય છે તે અંગેની સમજૂતી માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા આપે છે.

3.10.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ : માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા, કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત અને માંગ વચ્ચેનો પ્રમાણાત્મક સંબંધને દર્શાવે છે. જેને ઉદાહરણની મદદ વડે સૂત્ર દ્વારા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા} = \frac{\text{માંગમાં ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં ટકાવારી ફેરફાર}}$$

દા.ત., 'X' નામની વસ્તુની કિંમતમાં 1 % ઘટાડો થતાં માંગમાં 5 % વધારો થયો છે.

તેને સૂત્ર મુજબ,

$$\begin{aligned}\epsilon_p &= \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{X \text{ વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}} (\epsilon_p = \text{Price Elasticity of Demand}) \\ &= \frac{5 \text{ ટકાનો ફેરફાર}}{1 \text{ ટકાનો ફેરફાર}} = \frac{5}{1} \\ &= |5|\end{aligned}$$

નોંધ : માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા શુદ્ધ આંકમાં વક્ત થાય છે એટલે કે તેની પાછળ ટકા, રૂપિયા, ડિગ્રા, લિટર, મીટર જેવું કોઈ એકમ લખાતું નથી.

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાની વ્યાખ્યા : માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતાની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે :

પ્રો. માર્શલ માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાની સમજૂતીમાં જગ્યાવે છે કે, 'વસ્તુની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા વધારે કે ઓછી અનો આધાર કિંમતના ઘટાડાને પરિણામે માંગમાં થતો વધારો મોટો છે કે નાનો છે અને કિંમતના વધારાને પરિણામે માંગમાં થતો ઘટાડો મોટો છે કે નાનો અની ઉપર રહે છે.'

3.11 માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતાના પ્રકારો (Degrees of Price Elasticity of Demand)

વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં વસ્તુની માંગમાં કયા દરે ફેરફાર થાય છે તેના આધારે માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાના પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે :

(1) સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = \infty$)

(2) સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 0$)

(3) એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 1$)

(4) મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p > 1$)

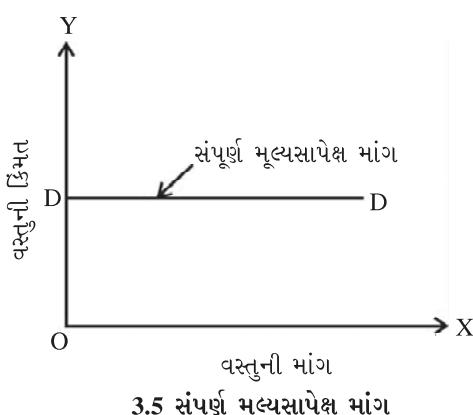
(5) મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p < 1$)

3.11.1 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = \infty$) : જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં અત્યંત નજીવો ફેરફાર તેની માંગમાં અમર્યાદિત ફેરફાર લાવે ત્યારે વસ્તુ માટેની માંગમાં અમાપ (અનંત) ફેરફાર થાય છે. તેને સંપૂર્ણ મૂલ્ય-સાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'T' વસ્તુની કિંમતમાં 1 ટકાનો ઘટાડો થતાં તેની માંગમાં સતત વધારો થાય (અનંત ગણો વધારો થાય), તો આવી માંગનો આંક અમાપ (અનંત = ∞) આવે છે.

સૂત્ર મુજબ,

$$\epsilon_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$\frac{\alpha}{1} = \infty \quad (\text{અનંત})$$

આવા પ્રકારની માંગનું વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ જોવા મળતું નથી, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ હરીફાઈની સમજૂતી આપવામાં આ જ્યાલ ઉપયોગી છે.

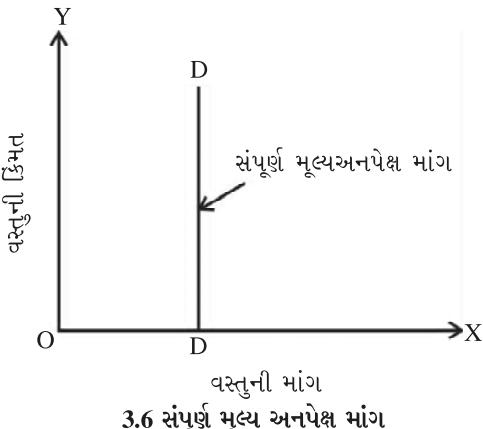
આકૃતિમાં 'DD' માંગરેખા છે જે આડી ધરીને સમાંતર છે. તે દર્શાવે છે કે પ્રવર્તમાન બજારકિંમતે વસ્તુની માંગ અનંત (અમર્યાદિત) છે.

3.11.2 સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 0$) : જ્યારે વસ્તુની કિમતમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય પણ, વસ્તુની માંગ સ્થિર રહેવા પામે તો તેવી વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'K' વસ્તુની કિમતમાં 10 ટકાનો વધારો થાય અને તેને પરિણામે 'K' વસ્તુની માંગમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

સૂત્ર મુજબ,

$$\epsilon_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{0 \text{ ટકાનો ફેરફાર}}{10 \text{ ટકાનો વધારો}} = 0 \text{ (શૂન્ય)}$$

3.6 સંપૂર્ણ મૂલ્ય અનપેક્ષ માંગ

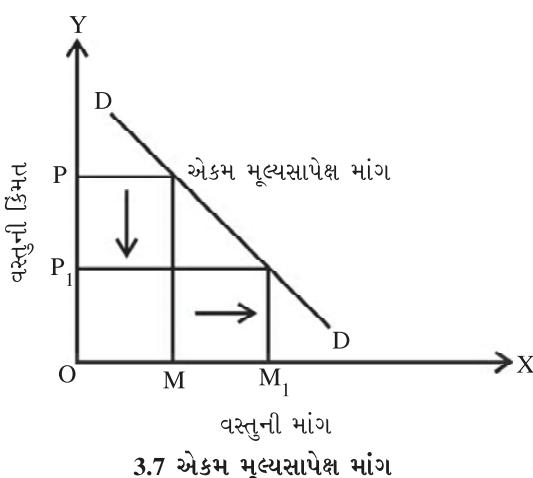
3.11.3 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p = 1$) : જ્યારે કિમતના ટકાવારી ફેરફારો અને માંગના ટકાવારી ફેરફાર સરખા હોય ત્યારે માંગ સપ્રમાણ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય છે. જેને એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ પણ કહે છે. દા.ત., 'S' વસ્તુની કિમતમાં 5 % ઘટાડો થાય અને તેથી વસ્તુની માંગમાં 5 ટકાનો વધારો થાય, તો તેવી વસ્તુની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા એક છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$\epsilon_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{5 \text{ ટકાનો વધારો}}{5 \text{ ટકાનો ઘટાડો}} = |1|$$

વસ્તુની કિમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર સરખો થતો હોવાથી વસ્તુની માંગ એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

3.7 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ

સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગનો આંક હંમેશાં શૂન્ય હોય છે. આદૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'DD' માંગરેખા ય ધરીને સમાંતર છે, જે દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિમતમાં ગમે તે પ્રમાણનો ફેરફાર માંગમાં ફેરફાર લાવી શકતો નથી. એનો અર્થ એમ થાય કે વસ્તુની માંગ સ્થિર રહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

આદૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુની

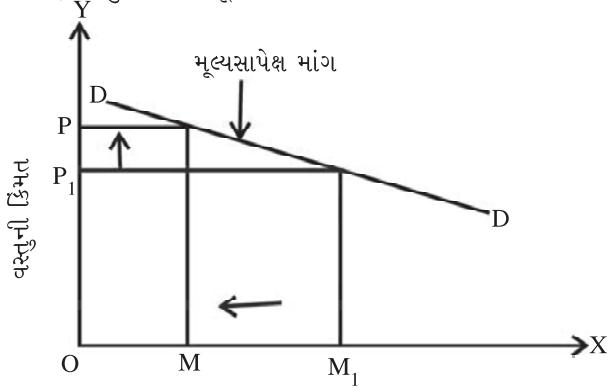
કિમત PP_1 જેટલો ઘટાડો થાય છે જેથી વસ્તુની માંગમાં MM_1 જેટલો વધારો થાય છે. જ્યાં PP_1 કિમતનો ફેરફાર અને MM_1 માંગનો ફેરફાર એકસરખા પરંતુ વિરુદ્ધ દિશાના હોવાથી આવી વસ્તુની માંગ એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ છે તેમ કહેવામાં આવે છે.

3.11.4 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p > 1$) : વસ્તુની કિમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'R' વસ્તુની કિમતમાં 10 ટકાનો વધારો થાય અને તેને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં 30 % ઘટાડો થાય, તો તેવી વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$\begin{aligned}\epsilon_p &= \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}} \\ &= \frac{30 \text{ ટકાનો ઘટાડો}}{10 \text{ ટકાનો વધારો}} = |3|\end{aligned}$$

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો આંક ત્રણ છે જે દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિમતમાં થતા ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર વધુ છે. આમ, વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ છે.

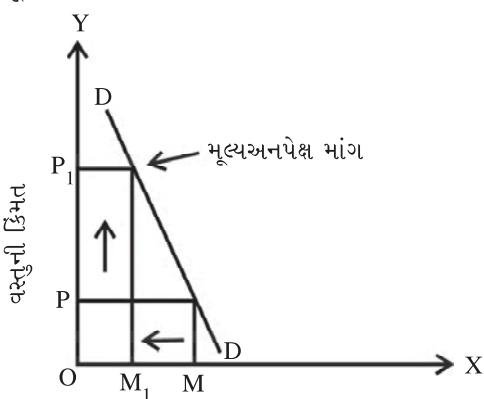
3.8 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ (વધુ)

3.11.5 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ($\epsilon_p < 1$) : વસ્તુની કિમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., 'G' વસ્તુની કિમતમાં 20 % વધારો થાય અને તેના પરિણામે વસ્તુની માંગમાં ફક્ત 5 % ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$\begin{aligned}\epsilon_p &= \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}} \\ &= \frac{5 \text{ ટકાનો ઘટાડો}}{20 \text{ ટકાનો વધારો}} = \frac{-1}{4} \mid 0.25 \mid\end{aligned}$$

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો આંક એકથી ઓછો આવે ત્યારે તે વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ કહેવાય.

3.9 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ (ઓછી)

આંકૃતિમાં P_1P જે ટલો વસ્તુની કિમતનો વધારો થવાથી વસ્તુની માંગમાં M_1M જે ટલું સંકોચન થાય છે. અહીં વસ્તુની કિમતમાં થયેલ વધારા કરતાં માંગમાં થતું સંકોચન વધુ છે. સામાન્ય રીતે મોજશોખ, મનોરંજન અને આરામદાયક વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે. દા.ત., ટેલિવિઝન, કાર વગેરે.

આંકૃતિમાં PP_1 જે ટલો વસ્તુની કિમતનો વધારો થવાથી વસ્તુની માંગમાં MM_1 જે ટલો ઘટાડો થાય છે. અહીં વસ્તુની કિમતમાં થયેલ વધારા કરતાં માંગમાં થતો ઘટાડો ઓછો છે. સામાન્ય રીતે જીવનજરૂરી આવશ્યક વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ હોય છે. દા.ત., અનાજ, દૂધ, તેલ વગેરે.

3.12 માંગની આવક સાપેક્ષતા (Income Elasticity of Demand)

જેમ માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતામાં કારણ વસ્તુની કિમત છે તેમ માંગની આવક સાપેક્ષતામાં કારણ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવક છે, એટલે કે માંગની આવક સાપેક્ષતાનો ઉપયોગ વ્યક્તિની આવકમાં થતા વધારા કે ઘટાડા સાથે માંગમાં થયેલા વધારા કે ઘટાડા માપવા માટે થાય છે.

3.12.1 માંગની આવક સાપેક્ષતાનો અર્થ : ‘વ્યક્તિની આવકના ટકાવારી ફેરફાર અને માંગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારના ગુણોત્તરનું માપ તે વસ્તુની માંગની આવક સાપેક્ષતા કહેવાય છે.’ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં થતા ફેરફાર વડે વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફારને ભાગતાં આવક સાપેક્ષતાનું માપ રજૂ થાય છે. જેને સૂત્રના રૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{માંગની આવક સાપેક્ષતા } (E_y) = \frac{\text{વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{વ્યક્તિની આવકમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

3.13 માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો (Degrees of Income Elasticity of Demand)

માંગની આવક સાપેક્ષતાના મુખ્ય પ્રકારો ત્રણ છે જે નીચે મુજબ છે :

3.13.1 હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય અથવા આવકમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

વાસ્તવમાં, હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગમાં ત્રણ ભાગ પડે છે જે નીચે મુજબ છે :

(A) એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ ($E_y = 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એકસમાન હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(B) એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ ($E_y > 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(C) એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ ($E_y < 1$) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

3.13.2 નકારાત્મક (અણા) આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગ ઘટે અથવા વ્યક્તિની આવકમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુની માંગ વધે તો તેવી વસ્તુની માંગ નકારાત્મક (અણા) આવક સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે વસ્તુઓ હલકા પ્રકારની (નિઝન ગુણવત્તાની) હોય તો આવક-અસર નકારાત્મક હોય છે. આ ખ્યાલ પ્રો. સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ રજૂ કર્યો હોવાથી આવી વસ્તુઓને ગીફન વસ્તુઓ પણ કહે છે. ઉદાહરણ : બાજરી, કોદરી, બરછટ કાપડ, પામોલિન તેલ, વનસ્પતિ ધી વગેરે.

3.13.3 શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ : ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં ફેરફાર થાય પરતુ, વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે ખૂબ જ સસ્તી વસ્તુઓની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ હોય છે. ઉદાહરણ : મીઠું, પોસ્ટકાર્ડ, ટાંકણી, દીવાસળી, સ્ટેપલર પિન વગેરે.

3.14 માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા (Cross Elasticity of Demand)

સામાન્ય રીતે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે બે પ્રકારના સંબંધમાં જોડાયેલી હોય છે : (1) અવેજી વસ્તુ (2) પૂરક વસ્તુ.

અવેજી વસ્તુ : જ્યારે વસ્તુઓ વૈકલ્પિક હોય તો તેવી વસ્તુઓ અવેજી વસ્તુ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે એક વસ્તુના બદલામાં બીજી વસ્તુ ઉપયોગમાં લઈ શકતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજી વસ્તુ કહે છે.

પૂરક વસ્તુ : જ્યારે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે અભિનન રીતે જોડાયેલી હોય એટલે કે વસ્તુઓની માંગ સંયુક્ત રીતે થતી હોય તેવી વસ્તુને પૂરક વસ્તુ કહે છે. સામાન્ય રીતે એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુનો વપરાશ આવશ્યક હોય, તો તેવી વસ્તુઓને પૂરક વસ્તુ કહે છે.

જ્યારે એક વસ્તુની કિમતમાં ફેરફાર થતાં બીજી વસ્તુની (અવેજી કે પૂરક વસ્તુ) માંગ પર તેની અસર થાય છે ત્યારે તે અસરનું માપ જાણવા માટે માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતાનો ઉપયોગ થાય છે. આમ, માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે એક વસ્તુની

કિમતમાં થતા ટકાવારી ફેરફારને કારણે બીજી વસ્તુની માંગમાં થતા ટકાવારી ફેરફારનું પ્રમાણ. જેને સૂત્ર વડે નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે :

$$\text{માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા} = \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{Y \text{ વસ્તુની કિમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

3.15 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની પદ્ધતિઓ (Method of Measure Elasticity of Demand)

માંગનો નિયમ વસ્તુની કિમતને કારણે માંગમાં જોવા મળતા વસ્ત ફેરફારો વિશે ચર્ચા કરે છે. પરંતુ, વસ્તુની કિમતમાં 10 % ફેરફાર થવાથી, વસ્તુની માંગમાં કેવા પ્રકારનું પરિવર્તન આવશે તે માંગનો નિયમ દર્શાવે છે. પણ, કેટલું પરિવર્તન આવશે તે દર્શાવવામાં નિઝફળ સાબિત થાય છે. વસ્તુની કિમતમાં થતા ફેરફારથી માંગમાં કેટલો ફેરફાર થશે તે માપવાની રીતને માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે. માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા ગ્રાફ જુદી-જુદી રીતે માપવામાં આવે છે : (1) ગુણોત્તરની રીત (2) કુલ ખર્ચની રીત (3) બૌમિતિક રીત.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) માંગને અસર કરતાં પરિબળોને કેટલા વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે ?

(A) એક	(B) બે	(C) ત્રણ	(D) ચાર
--------	--------	----------	---------
- (2) માંગરેખાનો ઢાળ કેવો હોય છે ?

(A) ઋણઢાળ	(B) ધનઢાળ	(C) X ધરીને સમાંતર	(D) Y ધરીને સમાંતર
-----------	-----------	--------------------	--------------------
- (3) હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ બીજા કયા નામથી ઓળખાય છે ?

(A) પ્રતિષ્ઠામૂલક વસ્તુ	(B) અત્યંત સસ્તી વસ્તુ	(C) ગીફન વસ્તુ	(D) નકામી વસ્તુ
-------------------------	------------------------	----------------	-----------------
- (4) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાના કેટલા પ્રકારો હોય છે ?

(A) બે	(B) ચાર	(C) પાંચ	(D) સાત
--------	---------	----------	---------
- (5) કિમત અને માંગ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ?

(A) ધન	(B) વસ્ત	(C) સપ્રમાણ	(D) શૂન્ય
--------	----------	-------------	-----------
- (6) પૂરક વસ્તુઓ કેવી હોય છે ?

(A) જોડાયેલી	(B) હરીફ	(C) સંબંધ વગરની	(D) વૈકલ્પિક
--------------	----------	-----------------	--------------
- (7) માંગનું વિસ્તરણ માંગરેખા પર કઈ તરફ જોવા મળે છે ?

(A) ઉપર	(B) નીચે	(C) જમણી તરફ બીજી માંગરેખા પર	(D) ડાબી તરફ બીજી માંગરેખા પર
---------	----------	-------------------------------	-------------------------------
- (8) નીચેનામાંથી માંગને કોણી સાથે સંબંધ નથી ?

(A) ચોક્કસ સમય	(B) ચોક્કસ કિમત	(C) ગ્રાહક	(D) પુરવઠો
----------------	-----------------	------------	------------
- (9) માંગનો નિયમ કોણે આપ્યો ?

(A) એડમ સ્થિર	(B) આફ્કેડ માર્શિલ	(C) રોબિન્સ	(D) કેર્લન્સ
---------------	--------------------	-------------	--------------
- (10) વસ્તુની કિમત ખૂબ ઊંચી હોય તો ધનિક વર્ગ દ્વારા થતી પ્રતિષ્ઠા મૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓની માંગ કેવી હોય છે?

(A) વધુ	(B) ઓછી	(C) શૂન્ય	(D) ઋણ
---------	---------	-----------	--------

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) માંગ એટલે શું ?
- (2) માંગની આવક સાપેક્ષતા એટલે શું ?
- (3) માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે શું ?

- (4) માંગનું વિસ્તરણ-સંકોચન ક્યારે શક્ય બને ?
- (5) માંગમાં વધારો-ઘટાડો ક્યારે શક્ય બને ?
- (6) માંગનો નિયમ શાથી શરતી નિયમ કહેવાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) માંગ વિધેય એટલે શું ?
- (2) અવેજી અસર એટલે શું ?
- (3) ગીફન વસ્તુ એટલે શું ?
- (4) વક્તિગત માંગ એટલે શું ?
- (5) બજારમાંગ એટલે શું ?
- (6) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે શું ?
- (7) પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય વસ્તુ એટલે શું ?
- (8) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની રીતોના નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) આવક-અસર અને અવેજી અસરનો અર્થ આપો.
- (2) માંગમાં વિસ્તરણ અને સંકોચન આકૃતિ સહિત સમજાવો.
- (3) માંગમાં વધારો-ઘટાડો આકૃતિ સહિત સમજાવો.
- (4) માંગની આવક સાપેક્ષતાની સમજૂતી આપો.
- (5) માંગના નિયમના અપવાદો સમજાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) વક્તિગત માંગ અને બજારમાંગની સમજૂતી આકૃતિસહ આપો.
- (2) માંગનો અર્થ આપી માંગને અસર કરતાં પરિબળો સમજાવો.
- (3) માંગના નિયમને અનુસૂચિ અને આકૃતિની મદદથી સમજાવો.
- (4) માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ આપી તેના પ્રકારો આકૃતિ સહિત સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

માંગ (Demand)	: કોઈ એક ચોક્કસ સમયે અને કિંમતે વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છાશક્તિ અને તૈયારી એટલે માંગ.
અવેજી વસ્તુ (Substitute Good)	: જરૂરિયાતના સંતોષ માટે એક વસ્તુના સ્થાને બીજી જે વસ્તુ વાપરી શકાતી હોય તેને અવેજી વસ્તુ કહે છે.
પૂરક વસ્તુ (Complementary Good)	: એક વસ્તુના વપરાશ માટે જરૂરી એવી બીજી વસ્તુને પૂરક વસ્તુ કહે છે.
માંગરેખા (Demand Curve)	: વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ વચ્ચેના સંબંધને દર્શાવતી રેખાને માંગરેખા કહે છે.
માંગનું વિસ્તરણ (Expansion of Demand)	: અન્ય પરિબળો યથાવત રહે ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થતા માંગમાં વૃદ્ધિ થાય તે માંગનું વિસ્તરણ છે
માંગનું સંકોચન (Contraction of Demand)	: અન્ય પરિબળો યથાવત રહે ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં વધારો

માંગ વિષેય (Demand Function)	થવાથી વસ્તુની માંગ ઓછી થાય તે માંગનું સંકોચન છે.
માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)	વસ્તુની માંગ અને તેને અસર કરતાં પરિબળોની વિધેયાત્મક રજૂઆતને માંગ વિષેય કહે છે.
સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ (Perfectly Elastic Demand)	વસ્તુની ડિમન્ડમાં થતા ફેરફારને લીધે વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફારનું પ્રમાણમાપ.
સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ (Perfectly Inelastic Demand)	વસ્તુની ડિમન્ડમાં થોડો જ ફેરફાર થવાથી વસ્તુની માંગમાં અમર્યાદિત ફેરફાર થાય તારે તેવી માંગ સંપૂર્ણ મૂલ્ય સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે.
અવેજી-અસર (Substitution Effect)	વધુની ડિમન્ડમાં ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થવા છતાં વસ્તુની માંગમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય (અસર ન થાય) તેવી માંગ સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ કહેવાય છે.
આવક-અસર (Income Effect)	કોઈ એક મૂળ વસ્તુની ડિમન્ડમાં વધારો થાય તો ગ્રાહક મૂળ વસ્તુની માંગ ઘટાડી તેની સરખામણીમાં સસ્તી એવી અવેજ વસ્તુની માંગ વધારે છે તેને અવેજ અસર કહે છે.
વાસ્તવિક આવક (Real Income)	વસ્તુની ડિમન્ડ ઘટતાં ગ્રાહકની ખરીદશક્તિમાં (આવકમાં) વધારો થાય છે જેથી તે વસ્તુની માંગ વધારે છે જેને આવક-અસર કહે છે.
ગિફન વસ્તુ (Giffen Goods)	જે વસ્તુઓની ડિમન્ડ ઘટવા છતાં તેની માંગ વધવાને બદલે ઘટતી હોય, તેવી હલકી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓને ગિફન વસ્તુ કે હલકી વસ્તુ કહે છે.
પ્રતિષ્ઠામૂલ્યવાળી વસ્તુઓ (Commodities of Prestige Value/Status Symbol)	ખૂબ મૌખી વસ્તુઓ, માત્ર સમાજના ધનવાન લોકો ખરીદી શકતા હોવાથી - જે વસ્તુઓ વ્યક્તિ પાસે હોવાથી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થતો હોય તેવી વસ્તુઓ.
માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)	માગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારને ડિમન્ડમાં થતા ટકાવારી ફેરફાર વડે ભાગવાથી મળતો આંક એ માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા છે.
માંગની આવક-સાપેક્ષતા (Income Elasticity of Demand)	માગમાં થતા ટકાવારી ફેરફારને ગ્રાહકની આવકમાં થતા ટકાવારી ફેરફાર વડે ભાગતા મળતો આંક
માંગની પ્રતિમૂલ્ય-સાપેક્ષતા (Cross Elasticity of Demand)	કોઈ એક વસ્તુની માંગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારને અન્ય સંબંધિત વસ્તુની ડિમન્ડમાં થતા ટકાવારી ફેરફાર વડે ભાગતા મળતો આંક

●